

ВПЛИВ ЗАКОНІВ 1915 р. НА ЕКОНОМІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано вплив законів 1915 р. на зміни у поселенській структурі німецького населення в Україні. Визначено вплив цих законодавчих актів на участь німецьких спеціалістів у роботі промислових підприємств.

Ключові слова: Перша світова війна, військова промисловість, гірничо-видобувна промисловість, німецькі колоністи, примусове переселення.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розбудови громадського суспільства незалежної України значно актуалізуються питання формування та здійснення політики держави щодо іноземних громадян. Звернення до історичного досвіду реалізації державної політики по відношенню до національних меншин дозволяє виокремити її позитивні та негативні аспекти. Напередодні 100-річчя початку першого глобального військово-політичного катаклізму досить актуальним постає питання регулювання особистого і майнового статусу німецького населення, що проживало на території України в період Першої світової війни, оскільки представники цієї етнічної спільноти фактично стали заручниками в умовах військово-політичного протистояння ворогуючих країн.

Мета. З'ясувати особливості та масштаби примусового переселення німецьких колоністів із визначенням впливу цього процесу на розвиток економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії проблема ролі й місця німецької спільноти в українському суспільстві є малодослідженою. У дорадянську й радянську епохи дослідники часто потрапляли під вплив політичної кон'юнктури, а тому мали можливість відтворити лише окремі її фрагменти, акцентуючи увагу на обґрунтуванні пріоритету державної національної політики, залишаючи поза увагою соціальні аспекти. Як зазначили українські історики В. Євтух і Б. Чирко, про німецьке населення в Україні не існує не тільки вичерпного дослідження, але й більш-менш ґрунтовних наукових розвідок про його історію та сучасний стан. Маються на увазі праці, в яких німецькі переселенці та їхні нащадки розглядалися б в українському контексті, тобто простежувалася їхня взаємодія з українцями, інтеграція в українське суспільство [1, 3]. Окремі аспекти примусового переселення німців урядом Російської імперії в роки Першої світової війни висвітлені у роботах К. Ліндемана, М. Іванова, Я. Штаха, В. Дякіна, І. Кулініча [2–6]. Найбільше уваги цьому питанню свого часу приділив К. Ліндеман, який прагнув довести невиправданість рішення уряду щодо німецького населення, наголошуючи, що більшість німців – російських підданих – брали активну участь у бойових діях на боці Російської імперії. Серед сучасних дослідників варто виділити роботи О. Шубіної [7] та Т. Лазанської [8].

Виклад основного матеріалу. Перш за все, слід зауважити, що вже у XII ст. на території нинішніх Закарпатської та Львівської областей з'явилися перші, як правило, компактні німецькі поселення землеробів, а трохи пізніше й торговців. У 1763 р. видано указ російської імператриці Катерини II, німкені за походженням, метою якого було сприяти та заохочувати досвідчених селян-хліборобів з Німеччини, активно заселяти землі Південної України. Німецькі колоністи мали встановлені царським урядом певні привілеї, що полягали у звільненні від військової служби, збільшенні розміру земельних ділянок, фінансовій допомозі для облаштування на новому місці. На 50 років після поселення вони звільнялися від податків та повинностей. Значне зростання кількості німецьких колоністів на українських землях стало досить помітним на початку XX ст. у зв'язку із прискоренням економічного розвитку регіону. Українські землі приваблювали німецьких колоністів родючістю та ринком збуту продукції, що стрімко збільшувався, особливо у зв'язку із зростанням числа населення промислових регіонів. Відзначалося збільшення обсягів земельної власності німецьких колоністів на Катеринославщині: з 263000 десятин у 1905 р. – до 423000 десятин у 1910 р. [9, 40]

Завдяки фінансовій могутності німецькі колоністи мали можливість скуповувати місцеві землі поміщиків, що розорювалися, не виявивши потрібного хисту в організації економічної діяльності, за умов подальшого розвитку капіталістичних відносин. Такий стан речей викликав незадоволення у частини російських поміщиків, які бачили загрозу своїм економ-

ічним інтересам в образі німецьких колоністів. Під їх тиском у 1910 р. П. Столипін вніс на розгляд Державної думи закон про обмеження німецьких колоністів у правах володіння і користування землями. Однак ця пропозиція не знайшла підтримки, як у 1910 р., так і пізніше – у 1912 р., коли була подана на розгляд думи повторно. Однак лобювання інтересів російських поміщиків у протиборстві з німецькими конкурентами не залишилося непоміченим, оскільки у суспільний дискурс було запущено конструкт «німецької загрози».

На початку XX ст. на Північному Заході України утворився регіон, де німецьке населення складало 191344 осіб (понад 2%), що мешкало, головним чином, у сільській місцевості (96,4%). Найбільша кількість німців проживала на той час у Волинській губернії: 171331 осіб або 89,5% німців краю [10, 41]. Німці-колоністи були чисельним етнічним угрупованням в Україні. Перед Першою світовою війною в Південній Україні мешкало 430 тис. німців [11]. Водночас на території України у сучасних її кордонах нараховувалося за різними даними близько 900000 німців, які працювали в основному у сільському господарстві, а на промислових підприємствах виконували, як правило, кваліфіковану роботу або належали до керівного складу.

На території Російської імперії налічувалося 944 німецькі колонії. З них на території сучасної України було 825: у Бессарабській губернії – 89, Херсонській губернії – 174, Таврійській губернії – 329, Катеринославській губернії – 233.

Перша світова війна зробила становище німецьких колоністів досить вразливим. Розгортання бойових дій було використане, в тому числі й для роздмухування «німецької загрози» для російського суспільства, хоча рівень дезертирства серед військовозобов'язаних німецького походження в Російській імперії не відрізнявся від інших категорій населення, а значна кількість зросійщених німців самовіддано боронила інтереси Російської імперії, в тому числі й на керівних посадах [12, 44–46].

З початком війни розгорнулася антинімецька істерія у засобах масової інформації, де німців звинувачували у підриві економічної могутності Російської імперії [13, 31–33]. За ініціативи російського уряду у суспільстві пропагувалися антинімецькі настрої [14, 58–59]. Ліквідація німецького землеволодіння підігрівалася також хижацькими інстинктами представників великого землеволодіння, які намагалися нажитися за рахунок чужого добра. Саме за ініціативи великих російських землевласників у засобах масової інформації роздмухувалася у роки війни теза про необхідність «боротьби з німецьким засиллям» [15, 475]. Наприкінці 1914 р. країною поповзли чутки, що міністр внутрішніх справ М. Маклаков і міністр юстиції І. Щегловитий представили проект закону, що суттєво обмежував права німців, які проживали на території Російської імперії.

11 січня 1915 р. імператор затвердив рішення про відмову видачі свідоцтв на ведення «особистої промислової діяльності» на території Російської імперії підданими воюючих проти Росії країн. До 1 квітня 1915 р. діяльність вже створених таких підприємств чи товариств мала бути припинена, проте податки з підданих воюючих проти Росії країн мали бути стягнуті у подвійному розмірі. Також до 1 квітня мали бути стягнуті всі залишки по платежах до казни. Крім того, піддані воюючих проти Російської імперії країн мали бути усунені від роботи на всіх промислових підприємствах, незалежно від посад, які вони займали на момент прийняття відповідного рішення імператором [16]. Це рішення на деяких підприємствах потягнуло за собою заміну частини керівного складу середньої і вищої ланки, а також проблеми із налагодженням виробничих зв'язків, які не встигли перебрати на себе новопризначені працівники.

2 лютого 1915 р. було прийняте рішення про обмеження права землеволодіння австрійських, угорських, турецьких та німецьких підданих [17, 16–17]. Варто зазначити, що всі піддані воюючих проти Російської імперії країн поділялися на кілька категорій. До першої з них відносилися піддані Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини, чий земельні ділянки мали бути продані протягом шести місяців з дня оприлюднення списків їхніх власників. Угоди оренди цих земельних ділянок мали бути припинені до 2 лютого 1916 р. без права продовження орендних відносин. До другої категорії осіб, які підпадали під дію закону, належали російські піддані німецького походження, які не були приписані до сільських громад. Земельні ділянки, що перебували у їхній власності, не змінювали власників, які й надалі могли розпоряджатися ними на власний розсуд. Третю категорію осіб склали переселенці, чий землі були відведені їм казною під час первісного землеустрою впродовж 1767–1842 рр. на «вічні часи» і перебували у довічному володінні німецьких власників, які були

приписані до сільських громад. За ними залишалось право продавати ці земельні ділянки. До четвертої категорії відносилися земельні ділянки, що були свого часу куплені сільськими громадами чи приватними особами у переселенців-німців. Ці землі у межах 150-верстної прикордонної смуги західного кордону мали бути відчужені і продані протягом 10 місяців з часу оприлюднення списків їх власників. Земля подібних власників у 100-верстній смузі поблизу південного кордону мала бути продана протягом 16 місяців після оприлюднення списків їх власників. П'яту категорію складали землі, що орендувалися німцями-переселенцями. Угоди оренди по таких земельних ділянках після оприлюднення списків їх власників мали бути припинені через 12 місяців. Однак у деяких випадках колоністи отримували право продовжити термін оренди ще на шість років [12, 12–13].

Вже навесні 1915 р. усім відділенням державного банку було заборонено укладати угоди з кредитування німецьких колоністів та здійснювати з ними будь-які інші фінансові операції. Такі дії потягнули за собою банкрутство частини господарств із одночасною зміною місця проживання їхніх власників [8, 105].

У першу чергу, за розпорядженням військових властей здійснювалося виселення німців-землевласників з території Волині і було завершене у липні 1915 р. На місце виселених німців вселялися біженці з Галичини. Німецьким поселенцям офіційно дозволялося забирати з собою все своє майно, а жінкам, чоловіки яких перебували у діючій армії, дозволялося залишатися на місці. Для успішного завершення переселення німецьких колоністів з їх числа бралися заручники, які несли повну відповідальність за всі правопорушення німецького населення, яке мало змінити місце проживання. Заручниками виступили німецькі священнослужителі і кілька найбільш заможних громадян. Було оголошено про недопустимість конфліктів німців, яких мали виселити, із галичанами-біженцями. Водночас підкреслювалося, що у випадку посягань на майно німців-колоністів з боку інших категорій населення всі винні будуть покарані за законами воєнного часу [12, 20–21].

Однак не дивлячись на це, процес переселення супроводжувався розповсюдженням погромів німецьких маєтків, яке місцеві селяни сприймали як особисту справу, що мала передувати розпорядженню уряду щодо посилення репресій по відношенню до німецького населення. Особливо постраждали маєтки тих поміщиків, що мали німецькі прізвища: селяни розорювали їх у першу чергу у якості помсти за поразки та труднощі на фронті, які пов'язували із німцями.

Поквапливість втілення у життя законів про обмеження осіб німецького походження у праві землеволодіння і землекористування призвела до численних порушень, що, окрім повного розорення маєтків, стосувалися непрозорого проведення торгів із продажем володінь німців. Більшість таких маєтків мали досить високу ціну, що не дозволяло значній частині російських поміщиків їх придбати. Це викликало махінації із визначенням ціни цих володінь та обставинами продажу, що було результатом поширення корупції у Російській імперії. Значна частина володінь німців, особливо у тих випадках, коли їхні власники змушені були залишити житло і не були присутніми на торгах, продавалася за безцінь, що призводило до збагачення осіб, які їх купували. Досить поширеним було виселення колоністів, предки яких вже в декількох поколіннях були російськими підданими і не були членами сільських громад. Нерідко виселялися й родини тих німців-колоністів, представники яких воювали в російській армії і навіть мали бойові нагороди [8, 107]. Більшість виселених німців-колоністів були переселені у віддалені райони імперії. Їх рівень життя різко знизився, що поставило частину з них на межу голодної смерті.

Результатом примусового виселення німців-колоністів і позбавлення роботи осіб німецького походження на промислових підприємствах стало як зменшення рівня агротехніки у деяких випадках, так і проблеми із організацією праці на окремих підприємствах. Сучасники відзначали, що на основі вивчення стосунків німецьких колоністів і місцевих селян було видно перевагу німців у агротехніці і передачу ними кращого досвіду обробки землі місцевим сільгоспвиробникам. За повідомленнями преси, землю втратили переважно німецькі селяни-колоністи, а німецькі за походженням представники великого землеволодіння, які займали керівні посади в армії, поліції та урядовому апараті, як правило, зберегли за собою свої земельні ділянки [15, 475]. Більшість німецьких колоністів похапцем змушені були продавати сільськогосподарську техніку, інвентар та худобу. За підрахунками статистів Таврійського губернського земства, внаслідок цього в 1916 р. близько 700000 дес. землі залишилися незасіяними, що призвело до втрати щонайменше 50 млн хліба [18].

Ще гіршим був стан справ на секвестрованих підприємствах підданих країн, що воювали проти Російської імперії. З одного боку, передача їх до казни гарантувала їхнім працівникам, принаймні протягом певного часу, стабільний заробіток, але з іншого – це означало втрату більшості виробничих зв'язків, що іноді призводило до скорочення обсягів виробництва чи страйків. У цій справі велике значення відігравали особисті і ділові якості осіб, яким було доручено керувати секвестрованими підприємствами [19].

На засіданнях Державної думи у лютому–березні 1916 р. неодноразово висловлювався сумнів у доцільності жорстокого ставлення до німецьких поселенців і загострення «боротьби проти німецького засилля». Так, С. Шидловський відзначив, що виселення німців-колоністів завдало збитків не тільки цій категорії населення, а й багатьом особам, які ніякого відношення до німецького населення не мали. Граф Д. Капніст наголосив, що працівники Міністерства внутрішніх справ фактично захоували жителів сусідніх до німецьких поселень сіл до грабунків сусідів. П. Мілюков зазначив, що боротьба проти німецьких поселенців перетворилася на боротьбу із правом власності. Барон А. Майндорф відзначив, що методи виселення не можуть вважатися припустимими у державній політиці. У виступах депутатів неодноразово звинувачувалося Міністерство внутрішніх справ у сприянні «насиллю над нацією». Частина членів комісії Державної думи, яка мала визначити стан справ у питанні виселення німців, різко висловилися проти антинімецьких законів 1915 р., мотивуючи свою думку тією користю, яку приносили німецькі селяни-колоністи у справі піднесення агрокультури, і тими позитивними рисами, які виявляли німецькі працівники на підприємствах.

На початку березня 1916 р. було проголошено призупинення дії законів 1915 р. з метою відновити інтерес у німецьких колоністів до хліборобства і забезпечити весняний висів. Губернатори Катеринославської та Таврійської губерній наголосили, що весь врожай 1916 р., зібраний ними, буде надано у розпорядження колоністів. У їх зверненні підкреслювалося, що фактично закони 1915 р. підірвали віру населення у святість права приватної власності та можливість держави належним чином захистити його. Однак петербурзькі чиновники відмовлялися від пропозицій місцевої влади дозволити німцям орендувати землі сільськогосподарського призначення, відстрочити дію законів 2 лютого і 13 грудня 1915 р. з метою збільшення посівних площ і підвищення врожайності. Відповідна комісія Державної думи у 1916 р. запропонувала посилити санкції проти німецьких колоністів, наголосивши, що всі, хто прийняли російське підданство після 1 липня 1870 р. мають бути позбавлені землі. Комісія прийшла до висновку, що будь-які об'єднання німців у Росії несуть для неї загрозу власне своїм існуванням. Фактично пропонувалося запровадити колективну відповідальність за принципом етнічної належності в умовах панування ідеології панрусизму.

Висновки. Таким чином, боротьба проти «німецького засилля» призвела до прискореного збагачення осіб, як нагріли руки на продажу маєтків німецьких поселенців чи їх грабунку, до скорочення посівних площ та «розорення господарського життя» у ряді регіонів. Певні труднощі із організацією виробництва та налагодженням економічних зв'язків спостерігалися на підприємствах, які були секвестровані із вилученням їх з власності підданих країн, що воювали проти Росії.

Загалом стало зрозуміло, що всі, кого влада йменувала «інородцями», не захищені від сваволі державних чиновників і не мають гарантій стабільності економічного розвитку і збереження своєї власності. Частина працівників Міністерства внутрішніх справ сприяла скоєнню правопорушень та злочинів у ході здійснення переселень. Згодом така тактика примусових переселень із перерозподілом майна була перейнята і розвинута більшовицьким урядом, який довів її практично до абсолюту.

Список використаної літератури

1. Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – 182 с.
2. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние южной России / сост. К. Э. Линдеман. – М. : Тип. К. Л. Меньшова, 1917. – 384 с.
3. Иванов Н. Землевладение и землепользование иностранцев, подданных воюющих держав и состоящих в русском подданстве выходцев (Поселяне-собственники, колонисты, поселенцы, иностранные хлебопашцы). Закон 2 февраля 1915 г. – О. : Изд. неофициальное, [1915]. – 31 с.
4. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М. : Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1916. – 266 с.

5. Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья // Первая мировая война. 1914–1918. – М., 1968. – С. 227–238.
6. Кулініч І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулініч // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18–30.
7. Шубина А. Н. Политика российского правительства по отношению к немецким колонистам во время Первой мировой войны / А. Н. Шубина // Вестник Московского университета. Серия: История. – 2009. – № 6. – С. 74–84.
8. Лазанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 84–110.
9. Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2011. – 365 с.
10. Черниш І. В. Чинники німецького колоністського руху в Північно-Західній Україні в складі Російської імперії (поч. XX ст.) [Електронний ресурс] / І. В. Черниш // Грані. – 2011. – № 5 (79), вересень-жовтень. – С. 38–42. – Режим доступу: <http://www.elau.org/project/deutsche/4.pdf>.
11. Котляр Ю. Німецькі колоністи Півдня України у міжетнічних конфліктах (1918–1920 рр.) [Електронний ресурс] / Ю. Котляр // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 3.30: Історичні науки. – С. 192–198. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2011_3_30/kotlyar.pdf.
12. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние южной России / сост. К. Э. Линдеман. – М. : Тип. К. Л. Меньшова, 1916. – 233 с.
13. Гольдштейн И. М. Немецкое иго и освободительная война. Сборник статей по вопросам о войне и немецком засилье в русской торговле и промышленности / И. М. Гольдштейн. – М. : Типо-литогр. Русского товарищества печ. и изд. дела, 1915. – 51 с.
14. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.
15. Історія українського селянства : у 2 т. / ред. рада : В. М. Литвин, В. М. Геєць, В. М. Даниленко [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 2161, оп. 1, спр. 54, арк. 1.
17. О некоторых, вызванных военными обстоятельствами, мерах к сокращению иностранного землевладения и землепользования в Государстве Российском // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. – М., 2008. – С. 16–22.
18. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 4 апреля.
19. ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 766, арк. 4.

Одержавно редакцією 15.10.2013
 Прийнято до публікації 18.11.2013

Аннотация. *Синявская Л. И. Влияние законов 1915 г. на экономическую деятельность немецкого населения в Украине. В статье проанализировано влияние законов 1915 г. на изменения в поселенческой структуре немецкого населения в Украине. Определено влияние этих законодательных актов на участие немецких специалистов в работе промышленных предприятий.*

Ключевые слова: *Первая мировая война, военная промышленность, горнодобывающая промышленность, немецкие колонисты, принудительное переселение.*

Summary. *Sinyavska L. I. Effect of laws 1915 on economic activity of germany population in Ukraine. The stage of development of civil society of independent Ukraine has actualized the question of formulation and implementation of the policy on foreign nations. On the eve of the 100th anniversary of the first global military and political disaster the question of regulation the personal and economic status of the German population that lived in the Ukraine during World War I is actual. Effect of legislation the fight against the «German dominance» lead to increase enrichment of individuals heated hand in selling estates German settlers or their prey in a number of regions. Certain difficulties with the organization of production and establishing economic ties observed in plants who fought against Russia. It was clear that all who government called «aliens» were not protected from arbitrary government officials and without the guarantees of stable economic development and property. Subsequently, such tactic displacements were taken over and developed by bolshevik government who brought it to absolute.*

Keywords: *World War I, military industry, mining industry, the German colonists, forced relocation.*

УДК 94(477)«1941/1944»:796(477)

В. В. Гінда

ХОКЕЙ В ОКУПОВАНІЙ НАЦИСТАМИ ГАЛИЧИНІ

У статті на підставі підкупаційної преси та інших джерел вперше зроблена спроба аналізу розвитку хокейних змагань українських спортсменів з німецькими військовими.